

ПРАГМАТИЧНІ КЛІШЕ З ПОГЛЯДУ ТЕОРІЇ ПЕРЕКЛАДУ

Висвітлення перекладу чеських прагматичних кліше українською мовою відбувається на засадах зіставного аналізу й базової перекладацької стратегії — мікстратегії, при якій прагматичні кліше розглядаються як одиниці системи мови й носії мовної картини світу. Реалізація вказаної стратегії відбувається із залученням лінгвістичної моделі єперекладу, яка забезпечує його еквівалентність.

Ключові слова: прагматичні кліше, переклад, еквівалентність / безеквівалентність, лінгвістична модель перекладу.

Підхід до перекладу як до комунікативного процесу вимагає від дослідників розмежовувати явища міжмовної аналогії знаків мовлення й мови. Трапляється, що «словникові (категоріальні й сигніфікативні) відповідності стають нерелевантними на референтному (тобто текстовому, ситуативному) рівні»¹, що актуальне для одиниць, природа яких має поведінковий характер. До них належать прагматичні кліше, що входять до ширшого угруповання — мовних стереотипів. Попри те що в науці термін «стереотип» трактується неоднозначно² і розмежування обсягів понять «стереотип» і «кліше» все ще продовжується³, виходимо з того, що вони пов'язані родо-видовими відношеннями, де родовим поняттям є стереотип, а видовим — кліше. Це дозволяє чіткіше підійти до об'єкта дослідження — прагматичних кліше — і сформулювати методологічне підґрунтя їх перекладу.

Будучи інкорпорованими в тканину тексту, стереотипи вочевидь заслуговують на увагу, оскільки дозволяють краще зрозуміти не тільки зміст, але і його структурування. Так, почувши *Neobtěžovalo by to vás, kdybyste...*, перекладач уже підсвідомо налаштовується на можливе продовження думки у формі конкретизації прохання. Стереотипи у зв'язку з цим порівнюють з алгоритмами розв'язання математичних задач і ключами до розуміння інформації. У сучасному перекладознавстві роль стереотипів й особливості їх перекладу маловивчені, що, імовірно, пов'язане з недостатньою розробкою проблем комунікації взагалі,

¹ *Лецак С.* Языковые клише: прагматика, семантика и структура аналитических номинативных неидиоматических знаков в современном русском языке.— Кельце, 2006.— С. 135.

² Докладніше див.: *Бартмицкий Е.* Этноцентризм стереотипа : Результаты исследования немецких (Бохум) и польских (Люблин) студентов в 1993–1994 гг. // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии : Тез. конф.— М., 1995.— С. 7–9; *Никитина С. Е.* Стереотипные суждения и речевые клише как культурные барьеры // Там же.— С. 81–83; *Красных В. В.* К вопросу о лингвокогнитивном аспекте коммуникативных актов // Науч. докл. фил. фак. Моск. гос. ун-та.— М., 1998.— С. 93–99.

³ Див.: *Стрибизев В. В.* Эффективность общения и статус речевого клише // Изв. Тул. гос. ун-та : Сер. « Психология ».— Тула, 2004.— Вып. 4.— С. 229–239.

зокрема стандартизованої. Водночас саме стандартизація всіх сфер людської діяльності в епоху глобалізації ставить перед ученими завдання ретельного вивчення стереотипізації досвіду в мові-джерелі і його відтворення в мові перекладу. При цьому розв'язання проблеми слід шукати відразу за кількома напрямками: мовним, прагматичним і ситуативним. Зокрема, Л. Л. Нелюбін звертає увагу на врахування контексту й ситуацій спілкування⁴, Я. Й. Рецкер зазначає, що переклад залежить від прагматики вихідного висловлення⁵, що, безперечно, спонукає брати до уваги і лінгвістичні, і комунікативні характеристики.

Найвагоміші здобутки в цій царині належать перекладачам з германських і романських мов⁶, хоча й у сфері славістики також є певні результати⁷. Актуальність цієї розвідки полягає в тому, що переклад прагматичних кліше на чесько-українському матеріалі ще не був об'єктом окремого дослідження й не систематизувався з урахуваннями взаємозв'язку мовних і комунікативних ознак. Метою розвідки є з'ясування специфіки прагматичних кліше як об'єкта перекладознавчих студій з погляду різних моделей і розгляд однієї з них — лінгвістичної. Зазначена мета передбачає з'ясування лінгвосеміотичної суті цих знаків, визначення основних функцій, представлення важливих для них моделей перекладу й актуалізація лінгвістичної моделі. Теоретичну й методологічну основу формують праці з теорії і практики перекладу⁸, комунікативної лінгвістики та теорії мовленнєвих актів⁹ і міжкультурної комунікації¹⁰.

У роботі застосовано комплексну методику, що включає структурно-семантичний метод — при з'ясуванні особливостей побудови прагматичних кліше і розпізнаванні їхніх функцій; зіставний метод — при описі національно-культурної специфіки та її освоєнні на чужому мовному ґрунті; метод актомовленнєвого аналізу — при прагматичній інтерпретації інтеракції й пошуках відповідників, що забезпечують адекватний комунікативний ефект.

Прагматичні кліше (далі — ПК) — виразне угруповання, особливість якого полягає в яскравій діяльній ознаці: їхнє вживання рівнозначне дії. Звідси і назва — *прагматичні* (від гр. *pragma* «дія»). Мовець, говорячи «Дякую», тим самим виконує акт подяки. Якщо згадати крилатий вислів «Слово — це дія», то для ПК це не метафора, а буквальний її зміст. Структура ПК прикметна тим, що здебільшого включає до свого складу перформативи (від лат. *performo* «дію») —

⁴ Нелюбін Л. Л. Введение в технику перевода.— М., 2007.— С. 133.

⁵ Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика (Наше наследие).— М., 2007.— С. 163–165.

⁶ Детальніше див.: Казанцев А. И. Особенности перевода клише и штампов официально-делового языка (на материале французского языка) : Учеб. пособие.— Челябинск, 2002.— 66 с.; Крупнов В. Н. В творческой лаборатории переводчика.— М., 1976.— 190 с.; Овчинникова Г. В. Формулы вежливости во французском языке как элемент информационного запаса переводчика // Вестн. Челябин. гос. ун-та : Филология. Искусствоведение.— 2011.— № 24 (239). Вып. 57.— С. 57–59.

⁷ Баландина Н. Ф. До проблеми опису етикетних перформативів у словниках // *Eslavistika Computence*.— 2007.— Vol. 7.— С. 63–76; Лецак С. Знач. праця.— С. 135–156; Новоженева З. Л. Кліше і штампы в публицистическом тексте // Изв. Саратов. ун-та : Сер. «Филология. Журналистика».— 2012.— Т. 12. Вып. 3.— С. 13–19.

⁸ Крупнов В. Н. Знач. праця; Нелюбін Л. Л. Знач. праця; Рецкер Я. И. Знач. праця; Левый И. Искусство перевода.— М., 1974.— 394 с.

⁹ Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.— Волгоград, 2002.— 477 с.; Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1986.— Вып. 17.— С. 151–169; Hoffmannová J., Müllerová O. Jak vedeme dialog s institucemi.— Praha, 2000.— 188 s.

¹⁰ Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков : Пер. с англ.— М., 1999.— 780 с.; Формановская Н. И., Тучны П. Русский речевой этикет в зеркале чешского.— М., 1986.— 240 с.

дієслова мовлення у формі першої особи однини або множини теперішнього часу дійсного способу: *прошу / просимо, наказую / наказуємо, проголошую / проголошуємо* і т. ін. Термін «перформатив», як відомо, увів у обіг англійський логік Дж. Остін¹¹.

Обрання ПК як специфічного об'єкта перекладознавчих студій зумовлене їхньою роллю у спілкуванні не тільки з причин тісного зв'язку зі стереотипними ситуаціями. Вони, на відміну від інших мовних стереотипів, уживаються в будь-якій фазі спілкування і забезпечують його успішність з погляду максим кооперації (за П. Г. Грайсом) та ввічливості (за Дж. Лічем). Крім того, вони є індикаторами духовних, етичних і культурних смислів, оскільки, будучи сформованими на національному ґрунті, включають імпліцитну інформацію, відому здебільшого для «своїх» і недоступну для «чужих». Пересічний українець, входячи в чеське мовне коло й натрапляючи на схожі з українськими словоформи, що вживаються в незвичних для них контекстах, або ж на значення, які, хоч і виявляють певну схожість, викликають інші асоціації, ризикує відчутти когнітивний дисонанс. У такому випадку практики говорять про «хибних друзів» перекладача. Так, чеський вираз на позначення застереження *Pozor!* (український відповідник *Увага!*) асоціюється в українців-білінгвів з рос. *Позор!* (укр.: *Ганьба!*) і здається недоречним у ситуації застереження. Обидві лексеми є прикладом міжмовної омонімії, що виникла внаслідок розвитку полісемії, а потім її розпаду. Як свідчить етимологічний словник, спочатку слово мало значення «увага», «сенсація»¹². Очевидним є й те, що корені лексем *pozor* і *pozor*, включаючи сему «візуальне сприйняття», етимологічно споріднені, пор.: укр. *зрячий*, рос. *зрение, зреть* (*зри* в корень), серб. *позориште* (театр, видовище).

Дозвіл на прохання увійти *Dále!* (укр.: *Прошу!*, *Будь ласка!*, *Заходьте!*) через формально-семантичну схожість з українським *Далі!* також здатен повести хибним шляхом і викликати стилістичне неузгодження тональності перекладу: у першій мові він нейтральний, у другій — знижений, маркований неввічливістю.

Чеське звертання *Mladá paní*, природне стосовно молодій жінки, українцям може видатися надто прямолінійним, оскільки активізується антиномія за віком *молодий* — *старий*, що мимоволі спонукає до хибної категоризації: всі, хто не підпадає під оцінку номінацію *молода*, ризикує стати *старою*. Насправді ж ідеться не стільки про вікову диференціацію, скільки про данину ввічливості, намір підняти комунікативну позицію жінки-адресата. Таке звертання може бути своєрідним виявом лестощів, коли мовець зацікавлений в успішній комунікації з жінкою, можливо, уже й немолодою. Варіантний еквівалент *paní*, який в українському дискурсі хоч і набуває частотності, проте все ще маркований офіційністю, вишуканістю і в повсякденному дискурсі, на відміну від чеської традиції, практично не вживається. Номінація *mladá paní* своєю частотністю зобов'язана розширенню кола осіб, позначуваних нею: це може бути і незаміжня дівчина (*slečna*), і молода жінка (*mladá paní*), і навіть та, до якої зазвичай уже звертаються *paní* і яка вже переступила поріг п'ятдесятиліття (наприклад, в оголошенні: *Mladá paní (52) hledá zaměstnání*).

Когнітивну неузгодженість викликає чеська пропозиція руки і серця *Vezmeš si mne?* (букв. **Чи візьмеш мене (собі)?*) — укр. *(Чи) Вийдеш за мене (заміж)?, Прошу твоєї руки*, оскільки сприймається не як намір оженитися, а як упрощування адресата з вищою комунікативною позицією. Схожа конфігурація позицій

¹¹ Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17. — С. 22–130.

¹² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стереотип. — М., 1987. — Т. 3. — С. 303.

передана і в констативі *Vzala si hodného muže* (букв. *Взяла собі хорошого чоловіка*) — по-українськи кажуть *Вийшла заміж за хорошого чоловіка* (не *взяла собі чоловіка*). Дієслово *взяти* (за дружину, заміж, собі дружину / жінку) має суб'єкту валентність, марковану особою чоловічої статі: *Він взяв собі хорошу дружину*. Буквальний переклад *Vzala si hodného muže* як **Взяла собі хорошого чоловіка* неправильний. Культурна специфіка українського кліше полягає в тому, що соціальна роль чоловіка подана як вища, вагоміша. У чеській пропозиції руки і серця, навпаки, вивисується роль жінки.

Наведені приклади свідчать, що поряд із порівнянням мовних систем у процесі перекладу відбувається порівняння різних культур і перекладацький аналіз у такий спосіб неможливий без мовно-зіставних студій, без залучення сформованих на їх ґрунті методів пізнання об'єкта. Необхідною умовою кваліфікованого зіставлення, а отже й успішного перекладу, є так звані фонові знання, суть яких зводиться до вміння інтерпретувати повідомлення, марковані усіякого роду конотаціями, насамперед історико-культурними. Інакше кажучи, якщо вживають вираз *Ruce libám*, то перекладачеві відомо, що це не констатація факту про виконання дії, а дія — куртуазне чоловіче вітання з жінкою.

Сказане вище дозволяє твердити про значну роль ПК в мовленні, оскільки вони оптимізують вираження думки, функціонують на всіх стадіях спілкування, сприяють реалізації принципів успішної комунікації, представляють установлений культурною традицією стандарт конвенційної поведінки у стереотипних ситуаціях.

Саме з цих причин ПК приділяють значну увагу при вивченні будь-якої іноземної мови вже на початковому етапі, і саме тому вони вимагають пильної уваги при перекладі, хоч і схожі на стерті п'ятаки (*otřeraná fráze*): те, що видається зрозумілим для носія вихідної мови, нерідко стає непрозорим при перекодуванні для носія мови перекладу.

Перекладати буквально такі вирази, особливо якщо їх смисл незрозумілий, не відповідає поведінковим нормам, слід обачно, залучаючи фонові знання, урахувуючи конотації, а подекуди й відходячи від словника. Маючи справу з перформативами, слід зважати на зворотну реакцію, неодмінною умовою якої є персвазивний ефект, а не змістова адекватність. У такий спосіб формуються дещо інші вимоги до перекладу кліше-констативів, з одного боку, і кліше-перформативів, — з другого.

Розібратися в цих тонкощах навряд чи допоможуть словники, оскільки ПК систематично в них не описані, замало про них інформації в теоретичній літературі з перекладознавства. Перекладачеві за таких обставин доводиться лавірувати між двома полюсами — мовними характеристиками і яскраво вираженою комунікативно-поведінковою природою — і таким чином дбати про різні еквівалентності: мовно-системну й комунікативну, або, як зазначав Ю. Найда, формальну й динамічну. При дотриманні формальної еквівалентності увага концентрується на самому повідомленні — як на його формі, так і на змісті. Орієнтуючись на динамічний рівень, прагнуть не стільки домогтися збігу повідомлення мовою перекладу з мовою оригіналу, скільки створити динамічний зв'язок між повідомленням і його одержувачем при перекладі, який був би приблизно таким самим, як зв'язок між повідомленням і одержувачем на мові оригіналу¹³. Так, з погляду лінгвістичної еквівалентності вітання *Přeji hezký podvečer!* мало б

¹³ Найда Ю. К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. — М., 1978. — С. 114–136.

бути перекладено *Бажая гарного підвечір'я!*, а з погляду динамічної моделі, що враховує українські поведінкові норми, — як *Доброго вечора!*

Насправді транслатологія має значно більше моделей перекладу¹⁴, які по-своєму увиразнюють базові складники еквівалентності з погляду форми і змісту, комунікативно-прагматичних характеристик і ситуативного контексту. Стосовно ПК найактуальнішими є лінгвістична, комунікативно-прагматична та ситуативно-денотативна моделі.

Такий порядок має свою логіку, бо скільки б не йшлося про комунікативні (прагматичні) особливості мовних одиниць і дотримання ситуативних параметрів у процесі перекладу, еквівалентність досягається насамперед завдяки адекватному добору мовних одиниць і пов'язаному з ним методологічному прийому — пошуку перекладацьких відповідностей. Лінгвістична модель і надалі належить до високоефективних, оскільки дозволяє оминати вади вільного перекладу.

Переклад ПК загалом і їх складників зокрема важко уявити без зіставлення мовних значень, що засвідчує спорідненість проблем перекладу із зіставною лінгвістикою. «Однак якщо предметом зіставного вивчення мов є визначення подібності (конвергенції) і відмінності (дивергенції) в системах різних мов, то об'єктом перекладу є не система мов, а одиниці мовлення, тексти»¹⁵. Одну з перших спроб створити повноцінну лінгвістичну модель перекладу було зроблено російськими вченими А. В. Федоровим та Я. Й. Рецкером¹⁶ у теорії регулярних відповідностей (еквівалентів, аналогів, адекватних замінів) — більш-менш регулярних способів перекладу.

З поняттєво-структурного погляду можна говорити про еквівалентні та безеквівалентні відповідники, які є на будь-якому рівні мовної системи: від фонем, морфем, лексем, словосполучення до речення. Об'єкт цього дослідження, який здебільшого має стандартизовану форму, спонукає до максимальної уваги на рівні лексем і речень. Пошук відповідностей на рівні лексем означає, що кожному слову чеського речення мало б відповідати певне слово в українському перекладі, напр.: *Zopakujte to, prosím, ještě jednou — Повторіть це, прошу, ще раз*. Нерідко в практиці перекладу, особливо в споріднених мовах, активізується тенденція до механічної заміни лексичних одиниць однієї мови одиницями іншої, проте лексична еквівалентність не є достатньою для встановлення семантико-прагматичної адекватності, і досвідчений перекладач добре знає, що звернення до словника не вирішує перекладацьких проблем, оскільки вибір зафіксованого у словнику еквівалента можливий лише гіпотетично. Якщо взяти до уваги вираз *Upozornění! Průchod zakázán*, то словник запропонує слово *upozornění* перекласти як *попередження*, натомість в українській мовній традиції такі попередження позначаються маркером *увага* (*Увага! Прхід заборонений / заборонено*), що демонструє вже певні культурологічні розбіжності, особливості національної психології. У чеській мові на передній план висувається сам факт застереження (*upozornění*), а в українській — привертання уваги (*увага*). Водночас вербальна реакція на такі акти виявляє повну лексичну еквівалентність: *Děkuji za upozornění — Дякую за попередження* (не за увагу!), тобто в українській поведінковій моделі, незважаючи на акт-акцію з модусом «увага», дякують не за ува-

¹⁴ Див. їх опис, напр.: *Сдобников В. В., Петрова О. В.* Теория перевода : Учеб. для студентов лингвист. вузов и ф-тов иностр. яз. — М., 2007. — 448 с.

¹⁵ *Макарова Л. С., Долуденко Е. Н.* Материалы по курсу теории и практики перевода. — Майкоп, 2008. — С. 60.

¹⁶ *Федоров А. В.* Основы общей теории перевода : Лингвистические проблемы : Учеб. пособие. — 4-е изд., переработ. и доп. — М., 1983. — 303 с.; *Рецкер Я. И.* Знач. праця. — С. 48–51.

гу, а за попередження, як і в чеській. Вираз *Дякую за увагу* вимагає інших пресупозицій, зокрема, коли мовець хоче подякувати комусь саме за виявлену увагу, приязність. З цього випливає принципове положення про те, що перекладають не слова і вирази, а смисли.

Послівний переклад трапляється зрідка, оскільки абсолютний збіг лексем — це радше виняток, ніж правило. Зрештою, у якійсь із мов можуть бути відсутні деякі службові слова. Такими є, наприклад, зворотні частки *se, si*, які в аналітичний спосіб виражають граматичне значення зворотності, пор.: *Autor se zavazuje... і Автор зобов'язується...* Відповідності серед службових лексем здебільшого слід шукати на граматичному рівні — *Byl bych vám velmi vděčen, kdybyste mohl і Був би Вам дуже вдячний, якби Ви змогли*, де категорію ввічливості виражено різними способами: у чеській мові злиттям *kdyby і byste*, а в українській — особовим займенником другої особи множини *Ви* і формою дієслова. При встановленні еквівалентних відношень на граматичному рівні враховуються культурно-національні відмінності формального характеру, зокрема написання українського займенника *Ви* (*Вам, Вас...*) з великої літери.

Коли ж ідеться про повнозначні слова, то і тут перекладач має справу переважно з частковою відповідністю (неповною еквівалентністю) лексичних одиниць. Більшість слів будь-якої мови характеризується багатозначністю, причому система значень слова в одній мові зазвичай не збігається із системою значень в іншій. При перекладі стереотипів спостерігаються випадки неповної еквівалентності, коли перелік значень слова в мові-джерелі виявляється розлогішим, ніж у відповідного слова в мові перекладу, або ж, навпаки, — вужчим. Цей тип неповної еквівалентності називають включенням. Так, чеське *prohlášení* й українське *заява* представляють субстантивну форму перформатива *заявляю* й експлікують збіг значення «чиє-небудь повідомлення, звернення до кого-небудь з викладом якихось відомостей, положень, думок», значення «письмове прохання, оформлене за певним зразком, що подається на ім'я офіційної особи або до установи чи організації» передається в чеській мові словом *žádost*.

Найчастіше перекладачі мають справу з випадками, коли в обох словах — мови першоджерела і мови перекладу — система значень виявляє і збіг, і розбіжність. Так, чеське *žádost* й українське *клопотання* збігаються тільки в значенні «писана заява, прохання про що-небудь, яке подають до офіційної установи», але розходяться в інших значеннях; наприклад, у системі чеських значень відсутнє «турбота, тривога, хвилювання за кого-небудь (напр., клопочуся за нього), клопотатися (клопочу собі голову), поратися»; аналогічне значення має вираз *žádost o milost*.

Іноді відповідність може бути встановлена лише на рівні речення, коли перекладаються речення практично ідіоматичні, напр.: *Dejte pozor — Візьміть до уваги, Зверніть увагу; Smím dál? — Дозвольте увііти?* До їх переліку належать різноманітні стандартні написи, сигнальні знаки, дорожні покажчики, приписи, формули ввічливості, напр.: *Nevstupujte na trávník — По газонах не ходити; Čerstvá barva — Обережно, пофарбовано*.

Цікавими є відповідності в заборонах з погляду тема-рематичного членування: якщо в чеських виразах здебільшого акцентується власне інформаційна частина заборони *zákaz stání (jízdy, koužení, vstupu)*, то в українських — акт заборони, чим, імовірно, у такий спосіб підкреслюється можливість застосування санкцій, пор.: *Zákaz stání — Стоянку заборонено / Стоянка забороняється, Zákaz stání na chodníku — На тротуарі стоянку заборонено, Zákaz jízdy — Проїзд заборонено, Zákaz koužení — Курити заборонено, Zákaz vstupu na staveniště — Заходити на будівельний майданчик заборонено*.

Дещо інший характер мають відповідності граматичні. Як відомо, граматичні значення мають абстрагований, узагальнений характер. Інформація, яку вони передають, конкретизується й тісно взаємодіє зі значеннями лексичних одиниць, тому для граматичних одиниць немає одиничних відповідностей, які постійно або хоча б у більшості випадків виявлялися в перекладі. При цьому очевидно, що в багатьох випадках підставою для перекладу є не стільки формальна наявність граматичних еквівалентів у двох мовах, скільки врахування мовного узусу, прийнятого всередині тієї чи іншої лінгвістичної спільноти, пор.: *Zákaz vstupu na staveniště — Вхід на будівельний майданчик заборонено / заборонений / забороняється, Kouření zakázáno!, Zákaz kouření — Курити заборонено! Курити забороняється.*

Подані відповідники, якщо відсторонитися від факторів частотності і прагматики, є повними еквівалентами. Однак при адекватному перекладі слід звертати увагу й на частотність уживання граматичних форм. Якщо порівняти чеські заборони паління *Zákaz kouření* і *Kouření zakázáno!*, то перша є частотнішою, що засвідчив перегляд зразків табличок, які рекламують фірми-виробники. В українських варіантах *Курити заборонено!* і *Курити забороняється!* менш частотним є останній варіант, що зумовлено тенденцією відходу від форм російської мови (*Курить заперещается!*) і поширенням безособових форм на **но-**, **то-**.

Прикметною в плані зіставлення є граматична категорія виду. Якщо порівняти чеські запрошення сідати *Sedněte si, prosím, Posadte se, prosím*, то впадає в око їх маркованість доконаним видом, що начебто також спонукає до збереження виду: *Сядьте, будь ласка (прошу)*, тоді як в нашій мовленнєвій практиці переважають вирази *Сідайте, будь ласка; Сідайте, прошу (просимо)*, у яких недоконаний вид дієслова надає запрошенню значення некатегоричності. Натомість запрошення *Сядьте, будь ласка (прошу, просимо)* робить його схожим на наказ. Вид дієслова в перекладацькій практиці часто є каменем спотикання, оскільки перекладачі схильні переносити граматичний статус одиниці рідної мови на одиницю мови перекладу.

Прохання про дозвіл також виявляють свою специфіку. Вони, як відомо, можуть мати повну форму складнопідрядного з'ясувального речення (*Dovolte, abych představil své nové webové stránky*) і форму простого речення з номіналізованою підрядною частиною, здебільшого у формі інфінітива (*Dovolte (mi) představit své nové webové stránky*). Якщо просте речення з номіналізованою конструкцією перекладається буквально: *Дозвольте (мені) представити свої нові веб-сторінки*, то складнопідрядне речення, зокрема підрядна його частина з дієсловом у формі умовного способу, — не так прямо і з різнотипними граматичними відповідностями. Носієм модальності умовності тут слугує сполучник у поєднанні з дієсловом дійсного способу: *Дозвольте, щоб я представив свої нові веб-сторінки*. Маркованою особовим займенником в українському реченні виявляється позиція мовця, без якої переклад був би неадекватний: **Дозвольте, щоб представив свої нові веб-сторінки*. Отже, переклад потребує синтезу, комбінаторики різнорівневих елементів для вираження того чи того значення.

Варто звернути увагу й на частотність уживання граматичних еквівалентів: якщо в чеській мові у проханні про дозвіл частотнішою є форма складнопідрядного речення, яка підкреслює гіпотетичність можливої в майбутньому дії конкретної особи, то в українському діловому мовленні радше вдаються до конструкцій з номіналізацією, що нейтралізує особовість: *Дозвольте (мені) представити свої нові веб-сторінки*.

Говорячи про граматичні аспекти, слід зазначити, що перекладаються не граматичні елементи і структури, а певні смисли. Так, на конфігурацію добору ек-

вівалентів впливає такий морфологічний фактор, як негація. Вислів *Nedovolte, abychom vaše děti se staly oběti experimentu* можна перекласти українською *Не дозвольте, щоб ваші діти стали жертвами експерименту*, але в такого плану засторогах радше вдаються до форм дієслова недоконаного виду, які надають їм значення не одноразовості, а тяглості: *Не дозволяйте, щоб ваші діти стали жертвами експерименту*. Те саме стосується і номіналізованих варіантів, пор.: *Не дозволяйте вашим дітям стати жертвами експерименту* і *Не дозвольте вашим дітям стати жертвами експерименту*.

Отже, окремі відповідності використовуються з більшою або меншою регулярністю, і їх знання допомагає перекладачеві вирішувати, які з них слід актуалізувати в кожному конкретному випадку.

Теоретикам і практикам перекладу відомі також лексичні одиниці, граматичні значення і категорії, для яких у мові перекладу немає прямих відповідоностей; у цьому випадку, як відомо, йдеться про безеквівалентність, яка викликає найбільші труднощі. Недарма І. Леви називає їх *translatorum Cruces* — хресними муками перекладача.

Що ж до перекладу мовних кліше з погляду безеквівалентності, то вчені виділяють повну безеквівалентність і безеквівалентність, на яку впливають окремі диференційні ознаки. Саме останні актуальні для ПК, і певні розбіжності в конфігурації смислів стають причиною появи псевдоаналогів.

Так, наприклад, якщо взяти побажання, можна помітити їхню структурно-семантичну схожість і відмінність. Спільне дозволяє говорити про еквівалентність, натомість відмінність переводить їх до складу безеквівалентних. Мовним індикатором побажання є дієслово *přát* у перформативних його формах, напр.: *Přeji ti všechno nejlepší / hodně úspěchů / štěstí*. Такі вирази перекладаються буквально: *Бажаю тобі усього найкращого / багато успіхів, щастя*, хоч іноді слід ураховувати особливості граматики і вживання. В обох мовах стосовно об'єкта побажання робиться установка на об'єктивацію людських потреб, часто у формі заклику: *Uzdrav se! Měj se! Hlavu vzhůru!* — *Видужуй! Успіхив! Вище голову!* Імперативна форма — це спроба наділити слово силою впливу, тому будь-яка некоректна заміна може стати на заваді еквівалентності з погляду прагматики. У побажаннях здебільшого йдеться про універсальні цінності — здоров'я, щастя, успіх, краще життя тощо, які залежно від художнього хисту набувають образності й національного присмаку. Особливо це відчутно в українській традиції, менш уніфікованій порівняно з чеською. У цьому випадку прикладом можуть слугувати вирази, які включають слово-реалію *рушник*: *Рушниками дорога!* (побажання перед далекою дорогою), *Швидше станьте на рушник!* (побажання взяти шлюб, повінчатися; на рушник стають молоді при вінчанні: *Та ми з тобою на рушнику стояли, та ми з тобою й присягу мали*).

Як відомо, рушник в українській культурі не тільки ужиткова річ, а й декоративна (для оздоблення житла) й обрядова. У словнику Б. Грінченка подано своєрідну класифікацію рушників: *рушник-утирач* — для обличчя і рук, *стирок* — для витирання посуду, *кілковий* — багато вишитий — для прикрашання образів, картин, *божник* — для ікон, *плечевий* — багато вишитий для сватів, *подарунковий* — дешевий для весільних подарунків та ін.¹⁷ Рушниками, як зазначають спеціалісти, прикрашають також хрести, на нього кладуть святий хліб, у рушник загортають дитину після хресної купелі, ним перев'язують старост на весіллі й почесних гостей на торжествах, на рушниках труну з померлим спус-

¹⁷ Грінченко Б. Словарь української мови : В 4 т. — К., 1997. — Т. 4. — С. 91.

кають до могили. Крім цього, рушник — це оберіг від злих сил, який мати давала дітям у дорогу, і пам'ять про святе й незабутнє¹⁸.

Чеська реалія *ručník* — це ужиткова річ (синонім — *utěrák*): «1) *pruh látky k utírání těla (zvl. rukou a obličejů) po umytí*: lněný, rezný r.; vzít si s sebou mýdlo a r., 2) *nář. šátek*: bílý r. musela přes hlavu uvázat (Něm.); → zdrob. *ručníček*, -čku m. (6. mn. -čích, -čách): dětský r.»¹⁹. Отже, при перекладі йдеться про повну еквівалентність відповідників *рушник* — *ručník (utěrák)* лише в значенні «річ для витирання». Щоправда, певну зовнішню схожість з українською декоративною реалією чеський *ručník (utěrák)* набуває тоді, коли він вишитий (*vyšívání*). З погляду ужитковості український рушник не вживається як *хустка*, про що сказано в чеському тлумачному словнику.

Найбільший ступінь безеквівалентності мають ПК з лексемою *рушник*, якщо той позначає реалію, яка використовується в обрядових діях. Так, рушник є обов'язковим атрибутом, який дають молодцям, коли беруть шлюб. Даючи рушник, промовляють: *На щастя, на долю* (без рушника це побажання неможливе: предмет і слово тут перебувають у відношеннях взаємної доповнюваності). *Рушниками дорога* — бажають перед далекою дорогою. Про те, що *рушник* для українців — це символ щасливої долі, злагоди й подружньої вірності, чистоти почуттів і найщиріших побажань, свідчить значна кількість фразеологізмів: *брати рушники, вернутися з рушниками, готувати рушники, рушники дбати, побрати рушники, подавати (подати) рушники, посилати (слати, послати) за рушниками, прислати (прислати людей) за рушниками, рушники дбати, ставати (стати) на рушнику (на рушники)*²⁰.

При перекладі чеською мовою таких виразів необхідно вдаватися до натуралізації і передбачати ефект зняття екзотики, утрату народнопоетичних конотацій, культурної специфіки, пор: *Рушниками дорога — Přeji šťastnou cestu / Ať růže na cestu syrou se ti; Шведше станьте на рушник — Přeji brzy se vdát a mít svou rodinu*. Такого виду адаптацію можна оцінити як спрощену.

Рушник дають на щастя, на долю. У зв'язку з цим заслуговує на увагу й інша лексема, яка трапляється в побажаннях — *доля*: *Пошли тобі (Вам), Господи, щастя й долю*. На українських весільних рушниках традиційно вишито «На щастя, на долю». Доля в таких побажаннях — це втілення щастя, успіху, що закріплено також у виразах *щастя-доля, щастя-доленька, щастя і доля*. Вживається ця лексема як народнопісенне звертання до коханої людини: «*Ти доле моя!*» (пісня), у здравицях, застільних піснях:

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша *доля* нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося.

Побажання *На щастя, на долю*, перекладати буквально як *Na štěstí, na osud* неправильно. В українських побажаннях лексема *доля* включає сему 'щасливе життя', що й зафіксовано у словниках у значенні «бажане, щасливе життя»²¹, натомість у чеських цього значення можна досягти тільки у спосіб аналітичний, додаючи атрибутивного конкретизатора позитивної семантики *šťastný (osud)*.

¹⁸ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 192–194.

¹⁹ Slovník spisovného jazyka českého / Za ved. B. Havráňka (hlav. red.), J. Běliče, M. Helcla a A. Jedličky. — <http://ssjc.ujc.cas.cz/>.

²⁰ Словник української мови : В 11 т. — К., 1977. — Т. 8. — С. 919.

²¹ Там же. — 1971. — Т. 2. — С. 360.

Порівнюючи концептуальні образи долі в обох мовах, слід відзначити спільність значення «хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що не залежать від бажання, волі людини; фатум». Таке розуміння долі залишило свої рефлексії у прислів'ях: *від долі не втечеш, долі не минути, долі й найбистрішим конем не об'їдеш, перед долею не втечеш, від лихої долі не сховасишся, лиха доля й під землею надибас, долі скаргами не власкаси, на торгу долі не купиши, ще ніхто не втік від своєї долі*. Схожі рефлексії є і в чеській мовній картині: *rvát se s osudem, osudu neujdeš, hříčku osudu osud vede, nezvratný osud, zajímavý osud*, але вживається це слово переважно з поширювачами негативної оцінки — *neradostný osud, kurva osud, černý osud, nešťastný osud, pohnutý osud, osud plný běd, smutný osud, klatý osud, neodvratný osud, rany osudu, zkouška osudu, zásahy osudu, kopí osudu*. Українське світобачення оцінює долю як з позитивного, так і з негативного боку, пор.: *добра доля, щаслива доля, гантована доля; нещаслива (нещасна) доля*. Долю в обох мовах часто уособлюють, надаючи їй негативних рис: *rany osudu, zásahy osudu, kopí osudu, zkouška osudu; зла доля, горбата доля, лиха доля, щербата доля*. Чеські вирази подають *osud* як феномен дієвий, чоловічий: *доля ранить, б'є, экзаменує, нагинає (rany osudu, zásahy osudu, zkouška osudu, pohnutý osud)*, використовує знаряддя (*kopí osudu*), з долею б'ються (*rvát se s osudem*). В українських висловах гендерна ознака долі передана не так виразно — це та, хто переслідує (*від долі не втечеш, долі не минути, долі й найбистрішим конем не об'їдеш, ще ніхто не втік від своєї долі, від лихої долі не сховасишся, лиха доля й під землею надибас*); кого не підкупиш (*долі скаргами не власкаси, на торгу долі не купиши*); яка має негативні людські риси (*доля зла, горбата, лиха, щербата*).

Українське розуміння долі, включаючи народно-культурні конотації, має відтінок піднесеності, тому при перекладі може викликати труднощі. Невідповідність смислів лексем *osud* і *доля*, імовірно, скилило перекладача роману Я. Гашека «*Osudy dobrého vojáka Švejka*» М. Масляка назву роману подати як «Пригоди бравого вояка Швейка», оскільки буквальний варіант — *доля* — викликало б стилістичне неузгодження смислів. Крім того, і форма множини — *«Долі бравого вояка Швейка» — була б неправильною, оскільки лексема *долі* використовується тільки стосовно двох і більше осіб (*їхні долі, наші долі*).

Позитивна маркованість слова *доля* порівняно з чеським *osud* виявляється на тлі лексеми *недоля* (*Нехай недоля тебе омине*), значення якої можна передати в аналітичний спосіб — *nešťastný osud*. Слово *недоля* постає практично контекстуальним антонімом слова *доля* в побажаннях на зразок *На щастя, на долю!*, *Пошли тобі (Вам), Господи, щастя й долю!* й у продовженні поданої вище народнописенної здоровиці:

Пиймо, панове, пиймо, братове,
Пиймо, поки іще п'ється!
Поки *недоля* нас не спіткала,
Поки ще лихо сміється.

Розбіжності в обсягах значень *osud* і *доля* в побажаннях передбачають компенсації за рахунок поширювачів позитивної оцінки. Наприклад, побажання *Пошли йому, Господи, щастя й долю (доленьку, долечку)* можна перекласти як *Dej ti Bože štěstí a milostivý osud*, здоровиці *Вип'єм за щастя, вип'єм за долю як Připijeme na štěstí a na šťastný osud*. Якщо залучити до зіставлення російську мову, то вона має схоже з чеським світосприйняттям слово *судьба* у значенні «фатум», напр.: *Наша доля — Божья воля*. Можливо, цей факт і позначився на перекладі «Пісні про рушник» А. Малишка. Слова *І рушник вишиваний на щастя,*

на долю дала перекладачем Б. Палійчуком були перекладені з утратами, без слова *доля*: *И расшитый рушник мне на счастье дала*, попри те що російська лексема *доля* вступає в синонімічні відношення зі словом *судьба*, так само як і українське *судьба* (розм.) вважається синонімом до *доля*. Цікаво й те, що в українській мові у слові *недоля* відбулася лексикалізація двох слів, тоді як в російській цього не сталося, пор.: *Видать, не судьба нам увидеться*. Таким чином, спосіб мовної концептуалізації дійсності, погляд на світ почасти універсальні, почасти національно специфічні.

ПК побажання за своєю функцією близькі тостам, здравицям, оскільки ґрунтуються на тих самих пресупозиціях і розраховані фактом свого виголошення на той самий ефект: зміцнення стосунків між людьми, яких зібрало застілля, пов'язане, зі свого боку, з певними життєвими обставинами. Особливістю чеського тосту є те, що він позначається лексемою *připítek*, виголошувати тост — означає *připít*, тобто «trochu se napít ve společnosti (alkoholického paroje)» («трохи випити в товаристві (алкогольного напою)»). Імовірно, що строга детермінованість поведінки за столом, правила пристойності спонукали до появи слова *připít* у значенні «виголосити тост». Найближчим до нього є українське *пригубити*, тобто «випити символічно». Спокуса перекласти тост *Připijím na krásu české země* з опорою на основне значення слова *připít* як *пригубити* (*Пригублюю (цей келих) за красу чеської землі*) означало б втрату, оскільки в українській традиції здебільшого *п'ють, випивають* за кого-, що-небудь, тому точнішим буде переклад: *П'ю за красу чеської землі*. Справедливість такого кроку підсилюється ще й тим, що в чеській традиції застілля зрідка вживається також синонімічний вираз *napít se na...* (*Napijete se na...*), але він не включає семи 'trochu'. Принагідно слід звернути увагу і на формальний бік вираження об'єкта тосту: у чеській мові вживається конструкція *připít / napít se + na...*; в українській — *випити + за...* Проте якщо побажання *На щастя, на долю* звучить за столом, воно зберігає однакову з чеською мовою форму.

Такий підхід у виборі еквівалента ставить за мету передати природність способів вербальної поведінки в ситуації застілля, релевантну контексту культури адресата перекладу, що дозволяє встановити не тільки тотожність на мовному рівні, а й відповідність на рівні динамічних моделей поведінки, коли зв'язок між сказаним і адресатом у мові перекладу приблизно той самий, як і зв'язок, встановлений між висловленням і отримувачем у мові оригіналу.

Отже, прагматичні кліше з погляду лінгвістичної теорії перекладу розглядаються як одиниці мови. Пошуки перекладацьких відповідностей є лише однією зі стратегій перекладу — мікростратегією. Адекватність пошуку залежить і від інших правил — прагматичних і ситуативних, характерних для комунікативної моделі. У такому випадку вже йдеться про макростратегію.

(Полтава)

N. F. BALANDINA

PRAGMATIC CLICHÉS IN THE CONTEXT OF TRANSLATION THEORY

Coverage of translation of the Czech pragmatic clichés into the Ukrainian language takes place on the basis of contrastive analysis and basic translation strategy — microstrategy, by means of which pragmatic clichés are considered as units of the language system and carriers of the language picture of the world. Implementation of the mentioned strategy takes place with the application of the linguistic model of translation which ensures its adequacy.

Key words: pragmatic clichés; translation, equivalence / nonequivalence, linguistic model of translation.